

บทบรรณาธิการ

มนทกานต์ ฉิมمامี¹

Montakarn Chimmamee

บทความในวารสารวิจัยสังคมฉบับนี้ถูกร้อยเรียงเข้าด้วยกันภายใต้แนวคิดหลักเรื่องการเปลี่ยนผ่านไปสู่ความยั่งยืน (Sustainability Transition): ปฏิบัติการ ความรู้ และกระบวนการนโยบาย ซึ่งเป็นธีมหลักในการจัดงานสัมมนาวิชาการประจำปี 2561 ของสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ทั้งนี้ การเปลี่ยนผ่านไปสู่ความยั่งยืนนั้นจำเป็นต้องอาศัยการเปลี่ยนแปลงจากจุดเล็ก ๆ ที่เกิดขึ้นในทุกระดับของสังคมอย่างต่อเนื่อง จึงจะนำพาสังคมให้ก้าวข้ามไปสู่ขั้นถัดไปของการพัฒนาได้ โดยในระหว่างทางนั้น จะมีวิกฤต (crisis) เป็นตัวจุดชนวนให้เกิดการลุกขึ้นมาหาวิถีทางหรือนวัตกรรมในการแก้ไข ปัญหาอันจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในที่สุด

เปิดเล่มวารสารด้วยบทความพิเศษ “การเปลี่ยนผ่านไปสู่ความยั่งยืน: ข้อคิดเพื่อการเปลี่ยนแปลง” ซึ่งได้ถอดความมาจากการบรรยายของ ฉันทนา บรรพศิริโชติ หวันแก้ว ในการประชุม จุฬาฯ SDGs Forum หัวเรื่อง “การเปลี่ยนผ่านอย่างยั่งยืนกับนวัตกรรมด้านสังคมศาสตร์และด้านวิทยาศาสตร์”

¹ นักวิจัยประจำสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Researcher, Chulalongkorn University Social Research Institute (CUSRI)

Email: cmontak28@gmail.com

เทคโนโลยี” เมื่อวันอังคารที่ 17 ธันวาคม พ.ศ. 2562 บทความพิเศษนี้ทำหน้าที่เสมือนเป็นการวางกรอบสำหรับให้ผู้อ่านได้ขบคิดในประเด็นเรื่องการเปลี่ยนผ่านไปสู่ความยั่งยืนในมิติต่าง ๆ ซึ่งในอีก 5 บทความถัดไปจะเป็นตัวอย่างของปฏิบัติการสร้างความเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นจริงจากในพื้นที่ และในกระบวนการทางนโยบาย

บทความแรกที่ให้ภาพเชิงปฏิบัติการการเปลี่ยนผ่านไปสู่ความยั่งยืน เป็นของ นฤมล อรุโณทัย และอุษา โคตรศรีเพชร เรื่อง “การพัฒนา “ผลิตภัณฑ์ชุมชน” เพื่อการเปลี่ยนผ่านสู่ความยั่งยืน: ข้อสังเกตจากงานวิจัยการท่องเที่ยวเกษตรลานตากฟ้า-คลองโยง จังหวัดนครปฐม” บทความนี้พัฒนามาจากงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเพื่อรื้อฟื้นคุณค่าของวิถีเกษตรกรรมไทย (Revaluation) และหาแนวทางการสร้างมูลค่าเพิ่มโดยการสร้างกิจกรรม “ผลิตภัณฑ์” รวมถึงสื่อความหมายเพื่อพัฒนาชุมชนเกษตรกรรมให้เป็นแหล่งเรียนรู้และแหล่งท่องเที่ยววิถีเกษตรกรรม พื้นที่ศึกษาคือชุมชนลานตากฟ้า-คลองโยง จังหวัดนครปฐม ความน่าสนใจคือ บทความนี้ได้สร้างความเข้าใจใหม่เรื่อง “ผลิตภัณฑ์ชุมชน” ที่มีได้จำกัดแค่เพียงสินค้าที่จับต้องได้อย่างงานหัตถกรรม หรือสินค้าแปรรูปเกษตร อย่างที่เคยเห็นกันโดยทั่วไป หากแต่ผลิตภัณฑ์ชุมชนในบทความนี้ เป็นแนวทางการท่องเที่ยวเพื่อเรียนรู้ชุมชนเกษตรกรรม ซึ่งทีมวิจัยพยายามออกแบบกระบวนการพัฒนาการท่องเที่ยวเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนผ่านในเชิงความคิดเกี่ยวกับชุมชน การสร้างความสัมพันธ์ใน “การผลิต” แบบใหม่ การฟื้นฟูอดีตในฐานะความทรงจำร่วมของสังคม การปรับเปลี่ยนมุมมองเกี่ยวกับพื้นที่และสิ่งแวดล้อม อีกทั้งส่งเสริมให้เกิดการมีส่วนร่วมของภาคส่วนต่าง ๆ เพื่อให้มุมมองต่อคุณค่า

ของพื้นที่เปลี่ยนไป ไม่ใช่เพียงแค่ว่าที่ดินและแหล่งน้ำในฐานะปัจจัยการผลิตเพียงอย่างเดียว

อย่างไรก็ดี ทางทีมิวิจัยได้สรุปว่า การพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงเกษตรตามแนวทางนี้อาจจะยังไม่ถึงการสร้างการเปลี่ยนผ่านสู่ความยั่งยืน (Sustainability transition) เพราะการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วจากการพัฒนากระแสหลักนั้นมีผลต่อทั้งครอบครัว ชุมชน ตลาด และสร้างแรงกดดันต่อพื้นที่อย่างมาก นอกจากนี้ การทวนกระแสการเปลี่ยนแปลงโดยการดึงเอาคุณค่าคืนมาสู่ชุมชนและวิถีเกษตรกรรม รวมทั้งดึงคนรุ่นใหม่ให้หันกลับมาสู่ชุมชนเกษตรกรรม (Revaluation, re-agrarianization) ต้องอาศัยเวลา รวมทั้งต้องอาศัยแกนกลางสมานความสัมพันธ์และความร่วมมือโดยมีภาพอนาคตของความยั่งยืนร่วมกันไม่ใช่เพียงแต่ระดับชุมชนเท่านั้น แต่ต้องเป็นภาพอนาคตในระดับที่กว้างขวางกว่านั้นมาก

ในบทความถัดมาของ **สมพร เพิงคำ และเขมวไล ธีรสุวรรณจักร** ได้เข้ามาเติมเต็มองค์ความรู้ในแง่วิถีวิทยาแบบใหม่คือ การสร้างความรู้ร่วม (Co-Production of Knowledge) ที่จะช่วยเป็นฐานในการขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงเพื่อลดช่องว่างทางความรู้ รวมถึงเพิ่มพื้นที่ในการทำความเข้าใจระหว่างตัวแสดงที่เสมือนอยู่ชั่วคราวข้ามกัน แม้เรื่องการประเมินผลกระทบทางสุขภาพจะไม่ใช่วิธีใหม่สำหรับสังคมไทย หากแต่วิถีวิทยาที่ สมพร และ เขมวไล นำมาใช้สร้างความรู้ร่วมนั้นได้พลิกโฉมกระบวนการประเมินผลกระทบ (impact assessment) ไปอย่างเห็นได้ชัด โดยบทความเรื่อง “**ฝ่าข้ามความเหลื่อมล้ำด้วยกระบวนการสร้างความรู้ร่วม: การประเมินผลกระทบทางสุขภาพโดยชุมชน**” ได้สะท้อนให้เห็นถึงวิธีการสร้างการเปลี่ยนแปลงผ่าน

การเสริมพลังให้กับคนในชุมชนในฐานะที่เป็นเจ้าของความรู้ให้ก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำ ในกระบวนการประเมินผลกระทบทางสุขภาพด้วยตัวเอง (Community-led health impact assessment : CHIA)

บทความนี้สังเคราะห์ขึ้นมาจากกรณีศึกษา 4 กรณีสำคัญ ได้แก่ โครงการโรงไฟฟ้าถ่านหิน ต.เขาหินซ้อน อ.พนมสารคาม จ.ฉะเชิงเทรา กรณีการฟื้นฟูลำห้วยลิตี อ.ทองผาภูมิ จ.กาญจนบุรี การลักลอบทิ้งน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรมที่ ต.หนองแขน อ.พนมสารคาม จ.ฉะเชิงเทรา และโครงการโรงไฟฟ้าถ่านหิน อ.เทพา จ. สงขลา โดยเปิดเผยให้เห็นถึงความเหลื่อมล้ำในกระบวนการประเมินผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมและสุขภาพที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งสาเหตุสำคัญประการหนึ่งคือ การผูกขาดการสร้างความรู้โดยกลุ่มนักวิชาการ ผู้เชี่ยวชาญที่อยู่ในมหาวิทยาลัย หน่วยวิจัย บริษัทที่ปรึกษารวมถึงหน่วยงานของรัฐ สมพร และ เขมวไล พยายามสร้างข้อเสนอที่เป็นรูปธรรมจากการทดลองใช้วิธีการแบบ CHIA ในชุมชนที่ประสบปัญหาเพื่อฝ่าข้ามความเหลื่อมล้ำนี้ ซึ่งต้องปรับจากวิธีวิทยาที่เน้นใช้ความรู้ที่เป็นแบบแผนของผู้เชี่ยวชาญ (Disciplinary knowledge) มาเป็นการสร้างความรู้ร่วม ในรูปแบบทีมสหสาขาวิชาร่วมกับชุมชน เพื่อผสานความรู้ของผู้เชี่ยวชาญ (Expert knowledge) เข้ากับความรู้ของชุมชน (Lay knowledge) ถือเป็นกาเปิดพื้นที่ให้มีผู้สร้างความรู้กลุ่มใหม่ ๆ รวมถึงผู้สร้างการเปลี่ยนแปลงให้เพิ่มมากขึ้นในสังคม

บทความ เรื่อง “กลยุทธ์การจัดการแบบเครือข่ายการท่องเที่ยวโดยชุมชนบนฐานวัฒนธรรมผู้ไทในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ของ นพพล อัครชาติ อัยรวี วีระพันธ์พงศ์ และฐาปณีย์ เวสารัชเวชย์ เป็นอีกตัวอย่างของการใช้ชุมชน

เป็นฐานในการขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความยั่งยืน บทความวิจัยนี้มาจากการสังเคราะห์กรณีศึกษาที่เป็น Best Practice ของชุมชนท่องเที่ยวบนฐานวัฒนธรรมผู้ไทจำนวน 5 กรณีศึกษา เพื่อนำไปสู่การพัฒนากลยุทธ์การจัดการแบบเครือข่ายท่องเที่ยวโดยชุมชนบนฐานวัฒนธรรมผู้ไท ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่อไป ทั้งนี้ จุดแข็งของข้อเสนอในงานวิจัยชิ้นนี้คือการนำกรอบแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์แบบเครือข่าย (Network organization) มาใช้เป็นฐานในการกำหนดนโยบายเพื่อส่งเสริมการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมโดยชุมชน เนื่องจากการบริหารจัดการแบบองค์การแบบเครือข่ายจะประกอบด้วยตัวแสดงจำนวนมากซึ่งเป็นตัวแสดงที่มีฐานทรัพยากรสำคัญ และสามารถสร้างความสัมพันธ์ระยะยาวเพื่อแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่างกันได้ อีกทั้งเป็นการแลกเปลี่ยนที่วางอยู่บนฐานของความเชื่อมั่นและการเจรจาตกลงกันมากกว่าการใช้ราคาและการต่อรองราคาตามกลไกตลาดถ่วงดุลกัน (bargaining) นอกจากนี้ แนวทางการส่งเสริมเครือข่ายการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมดังกล่าว ยังช่วยสร้างสมดุลระหว่างการพัฒนาเศรษฐกิจและการอนุรักษ์วัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่น เนื่องจากวิถีทางในการสนับสนุนให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถจัดการตนเองด้วยกลไกของชุมชนร่วมกับเครือข่ายที่มี ทำให้กิจกรรมการพัฒนาของชุมชนดำเนินไปอย่างต่อเนื่องและยั่งยืน

อีกบทเรียนสำคัญจากการเคลื่อนไหวของคนตัวเล็กตัวน้อยในสังคม จนนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงในระดับนโยบายการจัดการพื้นที่ป่าของไทย คือ บทความของ กฤษฎา บุญชัย เรื่อง “จากป่าชุมชนสู่ป่าพลเมือง: บทเรียนและยุทธศาสตร์การเปลี่ยนผ่านการจัดการป่าสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน” ซึ่งได้นำเสนอให้เห็นถึงพัฒนาการของขบวนการป่าชุมชนจากยุคเริ่มแรกในการคัดค้านสัมปทานป่าไม้ในภาคเหนือ มาสู่การต่อสู้ด้วยฐานคิดเรื่องสิทธิชุมชน

ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เกิดการเคลื่อนไหวเพื่อผลักดันร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนฉบับประชาชน ซึ่งกลายเป็นการเชื่อมร้อยและก่อรูปเครือข่ายป่าชุมชนในระดับประเทศ จากนั้นก็มีความก้าวหน้าในหลายด้าน ทั้งสร้างรูปธรรมการจัดการป่า การพัฒนาองค์ความรู้วิชาการของตนเอง การมีเครือข่ายที่กว้างขวาง การมีข้อเสนอร่างกฎหมายของตนเอง โดยมีรัฐธรรมนูญรับรอง รวมถึงสามารถขยายพื้นที่ทางสังคมเรื่อง “คนกับป่า” ให้สังคมได้รับรู้และให้ความชอบธรรมต่อแนวคิดดังกล่าวมากขึ้น

อย่างไรก็ดี การเคลื่อนไหวของขบวนการป่าชุมชนยังมีข้อจำกัดอยู่หลายประการ ทำให้ขบวนการป่าชุมชนเริ่มซบเซาลง แต่ในขณะเดียวกันก็เกิดขบวนการป่าของคนเมืองเกิดขึ้น ซึ่งมีจุดเริ่มต้นจากกลุ่มปกป้องต้นไม้ใหญ่ในเมืองที่ชื่อว่า “Big Tree” ในปี พ.ศ. 2553 ที่มีบทบาทคัดค้านการตัดต้นไม้ใหญ่ในกรุงเทพฯ ซึ่ง ภาณุ ภาณุวิเคราะห์ว่า โจทย์สำคัญของขบวนการแนวใหม่นี้คือการปกป้องป่าหรือพื้นที่ผืนป่าที่เป็นระบบนิเวศสาธารณะ หรือเป็นทรัพยากรส่วนรวม (Common Pool Resources) เช่นเดียวกับการจัดการป่าชุมชน นอกจากนี้ ในตอนสุดท้ายของบทความได้เสนอว่ารัฐไทยจำเป็นต้องปฏิรูปโครงสร้างนโยบายป่าไม้ให้เป็นไปตามทิศทางสากลหรือเป้าหมายการพัฒนาอย่างยั่งยืน โดยให้ใช้หลักการจัดการเชิงบูรณาการทั้งนิเวศ เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ตระหนักยอมรับสิทธิและบทบาทของชุมชนท้องถิ่น เน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน สร้างระบบการจัดการร่วมของภาคีที่เกี่ยวข้อง สร้างแรงจูงใจและสนับสนุนชุมชนและประชาชนให้มีศักยภาพการจัดการป่าที่ยั่งยืน และมีหลักการแบ่งปันผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากป่าอย่างเป็นธรรมให้กับชุมชนและสังคม

บทเรียนที่สำคัญอีกประการอันนำไปสู่การเปลี่ยนผ่านด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของประเทศไทย คือ บทความของ **แมน ปุโรทกานนท์** เรื่อง “**นโยบายน้ำในช่วงเปลี่ยนผ่าน**” โดยเริ่มจากการตั้งโจทย์ที่ท้าทาย คือ ทำอย่างไร นโยบายน้ำในอนาคตจึงจะสามารถกำหนดให้มีกระบวนการปรึกษาหารือกับผู้มีส่วนได้ส่วนเสียหลายภาคส่วน ซึ่งกระบวนการดังกล่าวจำเป็นต้องอาศัยความรู้จากหลากหลายศาสตร์มาช่วยวิเคราะห์สภาพการณ์จำแนกกลุ่มตัวแสดงที่หลากหลาย เพื่อทำความเข้าใจถึงจุดประสงค์ที่แตกต่างของกลุ่มตัวแสดงเหล่านั้นได้อย่างชัดเจน ภายใต้ปัจจัยและสถานะความเปลี่ยนแปลงที่ผันแปรและซับซ้อน เพื่อให้ผู้มีส่วนในการตัดสินใจทางนโยบายสามารถนำเอาเจตนาของของกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียต่อผลการดำเนินการทางนโยบายเหล่านั้นมาช่วยกันกำหนด แนวทางในการปรับปรุงนโยบายน้ำให้มีประสิทธิภาพสำหรับสังคมในอนาคต ทั้งนี้ เนื่องจากการบริหารจัดการน้ำของรัฐที่ผ่านมาเป็นแบบ “บนลงล่าง” หรือ “command and control” อยู่บนฐานคติการสร้าง ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นหลัก จึงมุ่งเน้นการจัดหาน้ำเพื่อขยายพื้นที่ กักเก็บมากกว่าการจัดสรรน้ำที่เท่าเทียมและเป็นธรรม ในขณะที่ภาครัฐให้ความสำคัญกับการตัดสินใจลงทุนในโครงการขนาดใหญ่ ด้วยเทคโนโลยีด้านวิศวกรรม ทำให้การจัดการน้ำยิ่งแยกห่างออกจากการมีส่วนร่วมของภาคส่วนอื่น ๆ ของสังคม

ข้อเสนอสำคัญจากบทความนี้เพื่อปลดล๊อคคอขวดของกระบวนการกำหนดนโยบายน้ำของไทย รวมถึงการเชื่อมโยงไปสู่พันธกิจที่ต้องปฏิบัติตามเป้าหมายการพัฒนาอย่างยั่งยืน แมน เสนอให้กระบวนการกำหนดนโยบายน้ำในยุคเปลี่ยนผ่านนี้ควรเป็นเวทีกลางที่ให้ทุกภาคส่วนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการออกแบบและกำหนดนโยบายน้ำได้อย่างเสรี เน้นการจัดทำนโยบายน้ำ

แบบพหุภาคี จึงจะทำให้เกิดนโยบายนำบนฐานคิดของการจัดสรรเพื่อความเป็นธรรม และลดปัญหาความเหลื่อมล้ำ ความขัดแย้ง รวมทั้งข้อพิพาทในระดับพื้นที่ ระหว่างภาครัฐ ภาคเอกชน และชุมชนในอนาคต

ปิดท้ายเล่มด้วยบทปริทัศน์หนังสือ เรื่อง **An Introduction to Science and Technology Studies, 2nd Edition** ของ ปกรณ์ เลิศเสถียรชัย ที่เลือกขึ้นมาเล่าเพื่อให้ขบคิดกันต่อเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี กับสังคมศาสตร์ โดยเฉพาะในบทท้าย ๆ ของหนังสือที่ได้อธิบายถึงหัวใจสำคัญของกรอบคิดเรื่อง STS หรือ Science and Technology Studies ในรูปแบบที่มี “สังคม” (Society) เข้ามาเกี่ยวข้อง (ปกรณ์ ระบุไว้ในตอนต้นของการปริทัศน์หนังสือว่า STS มีอีกความหมายหนึ่งคือ Science, Technology and Society) ดังเช่นการเกิดขึ้นของ “วิทยาศาสตร์ภาคประชาชน” (citizen science) อันเนื่องมาจากกระแสความไม่เชื่อใจต่อผู้เชี่ยวชาญที่แผ่ขยายไปเพราะผลกระทบที่ไม่ได้คาดคิดจากวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี รวมถึงมีการเรียกร้องจริยธรรมจากนักวิทยาศาสตร์และวิศวกรที่เกี่ยวข้อง ซึ่งผลสืบเนื่องทำให้เกิดขบวนการที่นักวิทยาศาสตร์ร่วมเรียนรู้กับประชาชนที่มีความรู้เชิงถิ่นที่ดีกว่า หรือวิศวกรที่พร้อมนำประชาชนมาเป็นผู้ร่วมสร้างเทคโนโลยีแต่แรก ไม่ใช่สร้างเทคโนโลยีสำเร็จรูปแล้วนำนักสังคมศาสตร์มาสร้างการยอมรับเทคโนโลยีจากประชาชนเพียงเท่านั้น สิ่งเหล่านี้คือ การนำหลัก STS มาสู่การปฏิบัติจริง ความน่าสนใจของหนังสือเล่มนี้คือ เป็นทั้งตัวจุดประกายความคิดและนำเสนออุปสรรคของปฏิบัติการเพื่อการเปลี่ยนผ่านสู่ความยั่งยืน (sustainability transition) ตามกรอบแนวคิดหลักของวารสารฉบับนี้